

Султанова А. Т.

СОВЕТ БИЙЛИГИ ОРНОТУЛГАНДАН КИЙИН КЫРГЫЗ ЭЛИНИН МАДАНИЙ
ТУРМУШУНДАГЫ ӨЗГӨРҮҮЛӨР

Султанова А. Т.

ИЗМЕНЕНИЯ В КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА ПОСЛЕ
УСТАНОВЛЕНИЯ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ

A. T. Sultanova

CHANGES IN THE CULTURAL LIFE OF THE KYRGYZ PEOPLE AFTER THE SOVIET
POWER

УДК: 94(575.2)

Совет доорундагы кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн кайра жаралуусунда элдин маданий турмушуна өзгөчө көңүл бурулган. Билим берүү, илим жана искусство тармагын жаңы социалисттик негизде уюштуруу коомдук турмуштун өзгөрүүсүнө алып келген.

Негизги сөздөр: маданий курулуш, советтик система, саясий агартуу, улуттук искусство

В период возрождения кыргызской государственности в советское время было уделено особое внимание культурной жизни народа. Организация образования, науки и искусство на новой социалистической основе привели к преобразованиям общественной жизни.

Ключевые слова: культурное строительство, советская система, политическое просвещение, национальное искусство

During the revival of Kyrgyz statehood in Soviet times it was given special attention culture life of the people. The organization of education, science and art in a new socialist basis led to the transformation of social life.

Key words: cultural building, the Soviet system of political education, national art

Кылымдарды карыткан кыргыз элинин турмушунда Совет бийлиги орнотулгандан кийин, маданий курулуш, коомдук кайра түзүүлөрдүн маанилүү бөлүгү болгон. 1918–1940-жж. маданий курулуштун мамлекеттик программасы кабыл алынган. Програмага ылайык Советтик органдардын, жергиликтүү бийликтин иш аракеттери кыргыз элинин рухий турмуштун социалисттик негизде уюштуруп, турмуштиричиликтеги патриархалдык-феодалдык, диний калдыктарды жоюуга багытталган. Элдин сабатсыздыгын жоюп, илим-билимге, эстетикалык нарк-дөөлөттөргө тартуу, пропагандалоо иштери активдүү жүргөн.

Маданий курулуштун мамлекеттик программасын ишке ашыруу боюнча Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн ар бир этабында түрдүү натыйжаларга жетишилген. Тоолуу өлкөдө сабатсыздыкты жоюу маселеси өзгөчө курч мүнөзгө ээ болгон. Бирдиктүү жана жалпы билим берүүчү мектепти түзүү иши биринчи аракеттеги иш болуп саналган. Советтик мектепти түзүү үчүн массалык кыймыл башталып, 1923-жылы Кыргыз жергесинде 327 мектеп иштеген. Анын ичинен 281 мектепте окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлүп, 20 миңден ашуун окуучу окууга тартылган. Кыргыз Автономиялуу облусу уюшулгандан

кийин мектептер тармагы тез өскөн. 1927–1928-окуу жылында 543 мектеп иштеп, анда 42500 окуучу билим алышкан. 1925-жылдын башында алты айлык педагогикалык курстардын негизинде Ошто бир жылдык педагогикалык техникум ачылган. Ал эми, ушул эле жылдын сентябрь айынан тартып окуу мөөнөтү үч жылга созулган [3.297].

ВКП(б)нин 1925-жылы XIV съезди өлкөнү индустриалаштыруу курсун аныктаган. Ага ылайык республиканын техникалык-экономикалык жактан артта калышын жоюу, жергиликтүү улуттардан жумушчу кадрларды жана инженердик-техникалык интеллигенцияны даярдоо каралган. Мына ошондон кийин, 1925-ж. 25-октябрда Бишкекте улан-кыздар үчүн жаңы типтеги окуу жайы – Эл агартуу институту ачылып, анда мугалимдерди даярдоо башталган. Бул институт 1928-жылдан тартып Республикалык педагогикалык институту деп аталган. 1927–1928-окуу жылында рабфак ачылып, анда 60 адам билим алышкан. 1928–1930-жж. 10 атайын орто окуу жайларында, атап айтканда, үч педагогикалык, сегиз айыл чарба, медициналык жана музыкалык техникумдарда, Севпедмектепте, күндүзгү жана кечки рабфактарда жана беш кесиптик-техникалык мектептерде 1,8 миң окуучу билим алышкан. Андан кийинки жылдарды тоо-кен, гидромелиорациялык, колхоздук-кооперативдик, курулуш техникумдары ачылган [3.297]. Аталган окуу жайларынан кыргыз улан-кыздары билим алышып, түрдүү кесиптерге ээ болуу менен, Кыргызстандын маданий курулуштун тездетүүгө өз салымдарын кошушкан. Башталгыч, толук эмес орто, өзгөчө орто мектептер тармактарын кенири жайылтуу, окуу-тарбия иштерин жакшыртуу, окуу программаларын өркүндөтүү, мектепти туруктуу окуулуктар, педагогикалык кадрлар менен камсыздоо боюнча таасирдүү иш-чаралар көрүлгөн.

Ликбездерде жана мектептерде окутуу кыргыз жазуусу негизделген мезгилден 1924-жылдан тартып - араб, 1928-жылдан тартып – латын, ал эми 1940-жылдан тартып кириллица арибинин негизинде жүргүзүлгөн. 1928-1929-жж. “Айыл-кыштактагы ар бир сабаттуу – сабатсыздын сабатын ач!” деген ураандын астында иш чаралар кенен кулач жайган. Жер-жерлерде ликбездердин иш-аракеттерин тейлеген нускоочулар кызматы түзүлгөн. Кыргыз тилинде зарыл окуу куралдары жана усулдук колдонмолор чыгарыла баштаган. Республиканын

калкынын сабатсыздыгын толук жоюу үчүн күрөшкө айыл-кыштак, шаарлардын бардык маданий күчтөрү тартылган. 1928-ж. шаардык тургундардын сабаттуулугу - 29,5%ды, ал эми айылдык калктын - 9,1%ды түзгөн болсо, ал 1939-ж. келгенде 8-49 жаштагы шаардык калктын - 81,5%, айылдык калктын – 78,3% сабаттуу болушкан [3.296].

Тилекке каршы көпчүлүк ата-энелер кыз балдарынын жогорку класстарда окуусун улантуусуна каршы чыгышып, 9-10-класстарда дээрлик кыргыз кыздарынын саны өтө аз болгон. Мусулман улутундагы элдерде кыз балдарынын мектепте окуусуна каршы чыккандар көп болгон. Советтик мектептер түзүлгөнгө чейин деле, эркек жана кыз балдарды бөлүп окуткан мектептер иштеген. Мисалы, 1878-ж. күзүндө Ош шаарында 2 класстуу приходдук окуу жайлары эркек балдар жана кыз балдар үчүн өз-өзүнчө ачылып [1.10], анда бай-манаптар менен артыкчылык берилген шаардык орустардын балдары билим алышкан.

Совет бийлиги орнотулганан кийин Ош шаарында жаңы формадагы төрт жылдык башталгыч мектептери ачылган. Алардын алгачкыларынын катарында “Ордо” мектебин айтууга болот. Мектепте орус тили, орус адабияты, эне тили, арифметика, тарых, география предметтери окутулган. Мектепте кыз балдарынын саны аз болгон. Бул мектеп кийинчерээк “Ватан”, андан кийин “Октябрдын 25 жылдыгы” деп өзгөртүлүп билим алууга умтулгандарга кенен эшигин ачкан. Анын бүтүрүүчүлөрүнүн арасынан эл чарбасынын ар кайсы тармактарында үзүрлүү эмгектенишип, республиканын маданий курулушуна өз салымдарын кошушкан инсандар чыгышкан. Мисалы, экономика илимдеринин доктору, профессор, Социалисттик Эмгектин Баатыры – Азиз Токтобаев, геолог, Өзбек ССР Илимдер Академиясынын академиги – Хабиб Абдуллаев жана башка көптөгөн советтик партиялык кызматтарда иштегендерди, врачтарды, мугалимдерди, илимпоздорду, жазуучуларды, акындарды айтууга болот [1.15-16].

1918–1940-жылдарда Кыргызстанда жалпы башталгыч билим берүү милдети орундалып, айылдарда жалпыга милдеттүү жети жылдык билим берүүгө, шаарларда орто билим берүүгө өтүүгө багыт алынган. Мына ошентип, өткөөл мезгилде СССРдин башка аймактарындагыдай эле Кыргызстанда жалпыга милдеттүү мектептик билим берүүнүн советтик системасы түзүлгөн. Мындай система баштапкы жана орто билим берүүнүн советтик системасы түзгөн жөнөкөй маселелерин чечүү менен жалпысынан өзүн актабагандын көрсөттү. Себеби, мектептерде окуучулардын жеке жөндөмдүүлүктөрүнүн толугу менен өсүп-өнүгүшүнө шарт түзүүгө көңүл бурулбай, алардын демилгесин тушаган. Эң жөнөкөй эмгек ыкмаларына көнүктүрө алган эмес [2.103]. Мындан тышкары, ар бир улуттук республикалардын өзгөчөлүктөрү, мүмкүнчүлүктөрү, муктаждыктары эске алынбаган.

Билим берүүдөгү кемчиликтерге карабай билим берүү системасынын тармактары кенейген жана

мүмкүнчүлүккө жараша өркүндөтүлгөн. Анын натыйжалары илимдин өнүгүшүнүн пайдубалын түзгөн. 1927-ж. аягында Кыргыз автоном облусунун бүткүл илимий-изилдөө иштерин жетектөө үчүн Академиялык борбор уюштурулган.

Ага чейин 1922-ж. башында Кыргызстан мамлекеттик музейи түзүлгөн. Ошондой эле, кыртыштык-ботаникалык бюронун, сейсмикалык станциянын жана башкалардын негизинде 1928-ж. октябрь айында Жер таануу илимий-изилдөө институту түзүлгөн. Жергиликтүү илимий мекемелер менен катар кыргыз жеринде СССР Илимдер Академиясы, В. И. Ленин атындагы Орто Азия Университети жана башкалар бир топ илимий-изилдөө иштерин жүргүзгөн. 1921-ж. майда Жер таануу институтунан бир катар өз алдынча тармактык илимий мекемелер бөлүнүп чыккан. Кийинки жылы ал, Маданий-курулуш институту болуп кайра түзүлгөн. 1931-ж. майда Жер таануу институтунун зоотехника жана кыртыш-ботаника секцияларынын базасында Мал чарбасынын илим-изилдөө институту түзүлүп, мында, малдын жаңы тукумдарын чыгаруу жана тоют базасын жакшыртуу боюнча иштери башталган.

Кыргыз маданий-курулуш институту 1926-ж. – Кыргыз тили жана жазуусу боюнча илим-изилдөө институту болуп түзүлүп, кийин ал, тил, адабият, тарых институтуна айландырылган. Бул институт кыргыз жана дунган мектептери үчүн программаларды, окуулуктарды, окуу колдонмолорун, терминологиялык сөздүктөрдү, кыргыз адабий тилин жана анын орфографиясын түзүүнүн үстүндө иштеген. Ошондой эле, элдик оозеки чыгармачылыкты жыйноо, анын эң мыктыларын басып чыгарууга даярдоо боюнча кыйла чоң иштер жүргүзгөн. Илимий иштерге жалпы жетекчилик кылуу үчүн атайын комитет уюштурулган. 1940-ж. илим-изилдөө мекемелеринде жана жогорку мектептерде 323 илимий кызматкерлер иштеген, алардын ичинде илимдердин 13 доктору, 45 кандидаттары болушкан [3.299].

Илимдин, билим берүүнүн жана калктын сабаттуулугунун жогорулашы менен бирге партиялык, советтик, профсоюздук, комсомолдук органдардын расмий көз карашын чагылдырган мезгилдүү басма сөз да өнүккөн. Кыргызстандагы советтик басма сөздүн тунгучу уезддик “Пишпексий листок” гезити болуп калган, анын биринчи саны 1918-ж. 9-мартта чыккан [4.295]. Ал 1919-ж. ноябрынан тартып “Красное знамя труда”, ал эми 1920-ж. апрелинен “Красное знамя” деген ат менен басыла баштаган. Ошондой эле, 1920-ж. Бишкекте Жетисуу облустук комсомол комитетинин “Юный пролетарий” журналы чыгып турган.

1924-ж. 7-ноябрда “Эркин-Тоо” гезитинин биринчи саны чыгып, улуттук жазуунун басма сөздүн жана кыргыз элинин адабиятынын өнүгүшүнө негиз салган. Анын биринчи редактору Осмонкул Алиев болгон. 1925–1940-жж. “Батрацкая правда”, “Коммунист”, “Жаңы маданият жолунда”, “Дыйкан”, “Чабуул”, “Кыргызстан пионери”, “Комсомолец

Киргизии” ж.б. гезит-журналдары элге кеңири маалымат таркатып, кызмат көрсөтүшкөн. 1940-ж. Кыргызстанда бир жолку нускасы 192 миңди түзгөн 63 гезит басылып, анын ичинен 43 кыргыз тилинде болгон. Ошондой эле, нускасы 237 миңди түзгөн 12 журнал жана башка мезгилдүү басылмалар чыгып турган [4.298].

Улуттук жазуунун жана басма сөздүн түзүлүшү, өнүгүшү менен кыргыз адабияты жана искусствосунун да өнүгүшүнө шарт түзүлгөн. Кыргыз жазуучулары К. Баялиновдун “Ажар”, К.Тыныстановдун “Мариям менен көл жээгинде”, “Жаңыл Мырза”, Б. Калпаковдун “Эскиден калган энчилер”, М. Токобаевдин “Кайгылуу Какей”, С. Карачевдин “Эркисиз күндөрдө”, К. Жантөшевдин “Каныбек”, “Карачач”, М. Элебаевдин “Узак жол”, А. Токомбаевдин “Кандуу жылдар” ж. б. чыгармалары жарык көргөн. Кыргыз элинин оозеки поэзиясы да өнүгүүгө ээ болуп, Токтогул, Тоголок Молдо, Барпы жана башка акындар ошол күндөрдүн каарман турмушун даңазалап ырдашкан.

Улуттук театр, музыка жана сүрөт искусствосу да өнүгүп-өскөн. 1926-ж. ноябрда Бишкекте улуттук профессионал артисттерди даярдоо үчүн Кыргыз музыкалык драма студиясы ачылган. 1928-ж. Жумушчу жаштар театры түзүлгөн. 1930-ж. театр студиясынын базасында Кыргыз драма театры, 1935-ж. Н. К. Крупская атындагы мамлекеттик орус драма театры чыгармачылык жолун баштаган [3.300]. Москвадагы театр искусствосу институту алдында кыргыз студиясы ачылып, улуттук актерлор кадрлары даярдалган. 1936-ж. Кыргыз малекеттик эл аспаптар оркестри Мураталы Күрөңкеев, Карамолдо Орозов, Муса Баетов, Атай Огомбаев, Жумамүдүн Шералиев ж. б. сыяктуу ири музыканттарды, ырчы-

ларды бириктирген Москвада өткөн кыргыз искусствосунун биринчи декадасы (1939-ж.) республиканын маданий жетишкендигинин күбөсү болуп калган [4.317]. Бул кароодо москвалыктар улуттук драматургиянын алгачкы чыгармалары “Алтын кыз”, “Ажал ордуна” музыкалуу драмалары жана “Айчүрөк” операсы менен таанышышкан. Театр жана музыка искусствосундагы чоң ийгиликтери үчүн СССРдин ордендери жана медалдары менен сыйланган.

Кыргыз элинин маданиятын көтөрүүдө маданий-агартуу мекемелери зор роль ойногон. Китепканалар, кинотеатрлар, музыкалык-драма ийримдери, кызыл үйлөр, окуу үйлөрү жер-жерлерде ачылган. Айыл-кыштактарда саясий-агартуу иштерин кызыл боз үйлөр жана кызыл чайханалар, кызыл кербендер жана кызыл арабалар, делегаттар жыйналыштары жана аялдар мектептери жүргүзгөн. Кыргызстан калкынын маданий деңгээлин көтөрүүгө багытталган иш-чаралар улуттук интеллигенциянын калыптанышына көмөк берген.

Адабияттар:

1. Валиев А. В. Ош шаарынын эл агартуу тарыхынан үзүндүлөр жана эл агартуу ишине салым кошкон инсандар. Ош, 2002
2. Койчуев Т., М. Мокрынин В., Плоских В. Кыргызы и их предки. Нетрадиционный взгляд на историю и современность. Б., 1994
3. Момбекова Ж. К. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы. Нетрадиционный взгляд на историю и современность. Б.: Кыргызстан, 2003
4. Осмонов Ө. Ж. Кыргызстан тарыхы (эң байыркы доордон азыркы мезгилге чейин). Б., 2003

Рецензент: к.и.н., доцент Маматов А.